

BİBLİYOGRAFYA :

Rauf Yekta, "Mukaddeme", *Türk Musikisi Klâsiklerinden İlahiler* (İstanbul Konservatuari neşriyatı), İstanbul 1931, I, s. III; Sadettin Nüzhet [Ergun], *Samih Rifat: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s. XII-XIII; a.mlf., *Antoloji*, II, 629, 635; Eşref Edib, *Mehmet Akif*, İstanbul 1357/1938, s. 632-634 ve ilâve notalar; Lem'i Atlı, *Hâtıralar*, İstanbul 1947, s. 110, 116; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 61, 272; Muhiddin Nalbandoğlu, *İstiklâl Marşımızın Tarihi*, İstanbul 1964, s. 21-23, 150-151, 158, 165; a.mlf., "Mehmed Akif'in Bestelenmiş Eserleri", *MM*, sy. 202 (1964), s. 309-310; Etem Üngör, *Türk Marşları*, Ankara 1966, s. 48, 71-72; Mustafa Rona, *Elli Yıllık Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 128-130; *Türkiye Maârif Tarihi*, IV, 1533-1534, 1538-1539; Öztuna, *BTMA*, I, 189-191; "Ali Rifat Çağatay'ın İstiklâl Marşı'nın Notası", *Yarın Mecmuası*, sy. 6, İstanbul 1337, s. 17; Süleyman Cevad, "Ali Rif'at Bey'le Mülâkât", *Der-gâh Mecmuası*, sy. 40, İstanbul 1338; Mahmut Ragıp [Zemihâl], "İstanbul (Kadıköy) Şark Musikî Cemiyeti Orkestrası", *Musiki*, sy. 5, Ankara 1931, s. 5-7; Sermet Muhtar Alus, "Geçen Günlerin Hususi Sazendelerinden", *Türk Musikisi Dergisi*, sy. 12, İstanbul 1948, s. 10-11; Burhanettin Ökte, "Musikî Âleminde 30 Sene", a.e., sy. 38 (1951), s. 6-7; Lâika Karabey, "Şark Musikî Cemiyeti Nasıl Teşekkül Etti", *MM*, sy. 60 (1953), s. 356-360; Semavi Eyice, "Türk Tarihinin Ana Hatları", *TTK Belleten*, sy. 128 (1968), s. 522-523, 525; Mesut Cemil, "Tanıdığım Musikînaslar", *MM*, sy. 263-264 (1970), s. 21; sy. 265 (1970), s. 17; Bülent Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musikî ve Batılılaşma", *TCTA*, V, 1235; Gültekin Oransay, "Cumhuriyet'in İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz", *CDTA*, VI, 1501, 1503-1504.

NURİ ÖZCAN

ÇAĞATAY EDEBİYATI

Timurlular devrinde
İslâm medeniyetinin tesiri altında
oluşmuş, Hârizm Türkçesi'nin
devamı mahiyetinde gelişen
Çağatay diliyle
meydana gelen edebiyat.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nisbetle kullanılan Çağatay edebiyatı tabirinin sınırı, bu saha ile uğraşanlar tarafından farklı şekillerde anlaşılmaktadır. Başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın sülâlesine ve bu sülâle tarafından kurulan devlete verilen bir ad olduğu halde daha sonra bu isim Mâverâünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, nihayet Timurlular zamanında gelişen edebî Türk lehçesiyle bu lehçede meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına da verilmiştir. M. Fuad Köprülü Çağatay ismini en geniş mânâsıyla, Moğol istilâsından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin medenî

merkezlerinde XIII-XV. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren Orta Asya edebî lehçesi şeklinde tarif eder. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ali Şîr Nevâî ile klasik bir edebiyat ortaya koyan bu lehçe, Bâbü'r zamanında ve Bâbü'r'den sonra Hindistan'da uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir.

Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1507) Mâverâünnehir ve Hârizm'i ele geçiren Özbekler Horasan'da hâkimiyetleri altına alarak Timurlu Devleti'ne son verirler. Çağatay kültürüne vâris olan Özbekler bu edebiyatı devam ettirirler, ancak ona Özbek karakteri vermeyi de ihmal etmezler. Böylece yavaş yavaş Çağatayca tabiri yerine Özbekçe tabiri geçer. Çağatayca tabirini daha çok Çağatay sahasının dışındakiler kullanmışlardır. Nitekim Ebûlgazi Bahadır Han *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime*'sinde, eserlerinin kolaylıkla anlaşılması için Çağatay Türkçesi'nden, Arapça'dan ve Farsça'dan fazla kelime almadığını, kitabını Türk diliyle yazdığını söylemektedir. Çağatay şairleri de eski geleneğe bağlı kalarak "Çağatay tili" yerine "Türkî tili", "Türkî" tabirlerini kullanmışlar, hatta Nevâî bile bazı eserlerinde bu tabirleri tercih etmiştir.

Çağatay edebî dilinin dayandığı temel meselesinde de çeşitli görüşler bulunmaktadır. Radloff, Korş gibi Türkologlar Çağatayca'yı, Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür altında gelişen bir devamı kabul etmektedirler. Radloff daha da ileri giderek Çağatayca'yı canlı dille ilgisi olmayan, sunî bir yazı dili şeklinde nitelendirmektedir. Bu görüşü reddeden Borovkov ise Uygurca'nın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahaya inhisar ettiğini, bu bakımdan İslâm kültürünün baskısına karşı koyamadığını, Çağatayca'yı da Uygurca'nın devamı şeklinde telakkî etmenin yanlış olacağını ileri sürmektedir. Ona göre klasik Çağatayca'nın temeli Orta Asya Türkçesi'dir. Borovkov, Çağatayca'yı klasik bir yazı dili haline getiren Ali Şîr Nevâî'nin canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbekçe'den faydalandığını, bu sebeple Özbek yazı dilinin de kurucusu olduğunu kabul eder. M. Fuad Köprülü de Çağatayca'yı, Cengiz istilâsından sonra İslâm medeniyeti tesiri altında teessüs eden Orta Asya edebî Türk lehçesi olarak tarif etmekte ve bu lehçenin temelini XI. yüzyıla kadar götürmektedir. Fuad Köprülü, Moğol istilâsının siyasî ve

sosyal hayatta olduğu kadar dilde de birçok değişmeye sebep olduğunu belirterek bunları Türkçe'ye birtakım Moğolca unsurların girmesi, çeşitli lehçeler arasında karşılıklı alışverişlerin olması, eski Uygur edebî unsurlarının canlanması, Âzerî edebî lehçesinin teşekkül etmesi, XII. yüzyıl Hâkâniye Türkçesi'nin XV. yüzyıl klasik Çağatay lehçesine adım atması şeklinde sıralar. Ahmet Caferoğlu ise Çağatayca'yı, Göktürk - Uygur devriyle müşterek Orta Asya yazı dilinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmış edebî bir dil olarak telakkî etmekte, Ali Şîr Nevâî'nin, Uygur resmî yazı dilinin mirasına sahip olmakla beraber bu yazı dilini aynen devam ettirmediğini belirtmektedir. János Eckmann, Çağatayca'yı XV. yüzyıl başına kadar kullanılan edebî bir dil şeklinde kabul eder ve onu Karahanlılar ile (XI-XIII. yüzyıllar) Hârizm (XIV. yüzyıl) edebî dilinin devamı olarak görür.

Bütün bu görüşlere dayanarak Çağatay edebî dilinin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilâsından sonra bu bölgedeki mahallî şivelerin karışmasının büyük ölçüde rolü olduğu söylenebilir. Ayrıca İslâm kültürü ile Fars edebî dilinin bu teşekkülde önemli tesirini de hesaba katmak gerekir. Fars edebiyatını örnek alan ve ona ulaşmayı gaye edinen Çağatay edebiyatının bilhassa üslûpta geniş ölçüde onun tesiri altında kalacağı tabiidir. Nitekim Farsça'nın resmî dil olarak Orta Asya Türk devletlerinde hüküm sürmesi, klasik Fars edebiyatının gelişmesinde Türk devletleri yöneticilerinin teşvik ve yardımları, Ali Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de kendi devrindeki müelliflerin Türkçe yerine Farsça yazmalarından yakınması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çağatay yazı diline tesir etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak bir inceleme, bilhassa Âzerî Türkçesi yoluyla Çağatay yazı diline pek çok Batı Türkçesi unsurunun girmiş olduğunu gösterecektir. Bundan dolayı Çağatay yazı dilinin temelini ve teşekkülünü belirli sebeple bağlamak mümkün görünmemektedir. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre Çağatay edebî dilinin teşekkülünde de kültür hayatının birinci derecede rolü vardır. Yeni kültür merkezlerinde gelişen ve Ali Şîr Nevâî ile klasik bir nitelik kazanan bu edebî dilin Uygur kitâbet dilinin veya Karahanlı yazı dilinin devamı sayılması doğru değildir.

Çağatay Edebî Dilinin ve Çağatay Edebiyatının Devreleri. Çağatay edebî dilinin devreleri konusunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konudaki başlıca görüşler şu şekilde özetlenebilir: A. Samoyloviç, XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır. 1. Karahanlı (Kâşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar). 3. Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar). 4. Özbek Türkçesi (Özbekçe, XX. yüzyıl).

M. A. Şerbak, Çağatay Türkçesi'ni Özbek dilinin bir dönemi kabul ederek Özbekçe'yi şu devrelere ayırır: a) İlk devir (X-XIII. yüzyıllar). Müşterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir. b) İkinci devir (XIV-XVII. yüzyıllar). Sunî bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir. c) Üçüncü devir (XVII-XVIII. yüzyıllar). Özbekçe'ye mahallî dil unsurlarının girdiği devirdir.

J. Eckmann da Orta Asya Türkçesi'ni şu devrelere ayırır: 1. Karahanlı (Hâkâniye) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Hârizm Türkçesi (XIV. yüzyıl). 3. Çağatayca (XV-XX. yüzyıllar). XX. yüzyılın başından itibaren Çağatay edebî dilinin yerini Özbek edebî dili alır. J. Eckmann Çağatay edebiyatını da üç dönem halinde ele alır. a) Klasik devir öncesi (XIII-XV. yüzyıllar). b) Klasik devir (XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı). c) Klasik devir sonrası (XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başı).

Çağatay edebiyatını Fuad Köprülü'nün tasnifinde olduğu gibi (bk. "Çağatay Edebiyatı", İA, III, 270-323) beş devreye ayırıp incelemek yerinde olur kanaatindeyiz. 1. İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. yüzyıllar). Bu devir Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının kuruluş devridir. Çağatay Türkçesi adı verilen bu Orta Asya edebî dilinin XIII. yüzyılın başından itibaren, yani Moğol istilâsından hemen sonra teşekkül etmeye başladığı kabul edilebilir. XI-XII. yüzyıllarda bütünü Orta Asya Türk topluluklarında müşterek edebî dil olan Karahanlı veya Hâkâniye Türkçesi, Moğol istilâsının Orta Asya Türk dünyasında meydana getirdiği etnik, kültürel ve sosyal yapıdaki karışıklık sebebiyle tesirini ve birleştirici vasfını kaybetmiştir.

Cengiz'in ölümünden sonra (1227) muazzam imparatorluk toprakları oğulları arasında paylaşıldı. Horasan ve Mâverâ-ünnehir bölgesi Cengiz'in ikinci oğlu olan Çağatay'ın idaresinde kaldı. Bu sahada kurulan Çağatay Devleti, XV. yüzyılın baş-

larından itibaren Timurular'ın idaresinde siyaset ve kültür bakımından büyük bir varlık gösterdi. Başta Semerkant olmak üzere Herat, Merv, Belh gibi şehirler önemli birer kültür merkezi haline geldi. Çağatay edebiyatı asıl bu merkezlerde gelişip güçlendi ve XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ali Şîr Nevâî ile klasik bir hal alarak doruk noktasına ulaştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında artık Semerkant'ın yerini Herat alacaktır. XIV. yüzyıla gelindiğinde müslüman Çağatay hanlarının Türkçe konuştukları, divanlarında Uygur alfabesini bilen kâtipler (bahşî) bulundurdıkları ve Çağatayca'yı resmî dil olarak kullandıkları bilinmektedir. Hatta İbn Battûta'nın ifadesine göre Farsça'nın hâkim olduğu Buhara'da bile bir tekkede Türkçe ilâhiler okunması bunu açıkça göstermektedir. Timur devrinde yaşayan iki önemli şair ve muharrirden biri, Seyfî mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazan Emîr Seyfeddin Barlas, diğeri de Arslan Hoca Tarhan'dır. Bu yüzyılda ilk Çağatay devri dilinin, bir yandan resmî dil olması dolayısıyla devlet katında önemini koruması, öte yandan da Farsça örnekler karşısında onlara benzer başarılı eserler ortaya koymaya başlaması ile asıl bir sonraki dönemin klasik Çağatay dil ve edebiyatına zemin hazırladığı görülür.

2. Klasik Devrin Başlangıcı (XV. yüzyılın ilk yarısı). Timur'un kurduğu imparatorluk onun ölümünden sonra (1405) başlayan taht kavgaları sebebiyle zayıfladı ve giderek dağılmaya yüz tuttu. Horasan ve Hârizm dışındaki bazı topraklar fiilen imparatorluk idaresinden çıktı. Buna rağmen Semerkant ve Herat gibi merkezlerde huzur ve asayişin devamına bağlı olarak sanat ve edebiyat gelişmeye devam etti. Edebiyat halk arasında değil, Fars dilini ve edebiyatını iyi bilen, Farsça eser yazabilecek seviyede olan aristokrat zümre içinde gelişti. Bunların arasında millî dil ve edebiyatın rağbet bulması, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hucendî ve Hârizmî gibi şairlerle başladı. Halk arasında ise Yesevî dervişleriyle Yesevî geleneği ve hikmet tarzı devam ettiriliyordu. Özellikle Ahmed Yesevî'nin edebî ve tasavvufî geleneğini sürdüren derviş-şairler, dinî-didaktik muhtevalı eserleriyle değişik halk tabakaları arasında etkili oluyorlardı.

1381 yılında Timur tarafından zapt edilen Herat önce Mirân Muhammed Şah'ın, sonra da Şâhruh Mirza'nın idaresinde gelişti ve Semerkant'tan sonra ikinci

önemli merkez oldu. Mimari eserler ve medreselerle süslenen Herat, devletin kültür merkezi olmasının ardından Hüseyin Baykara'nın saltanatı zamanında siyasi merkez haline getirildi. Öte yandan Ali Şîr Nevâî de klasik Çağatay şiirinin başlangıcı olarak Timur ve Şâhruh Mirza devirlerini göstermektedir.

Klasik devirden önce eser vermiş, bilhassa şiirleriyle Çağatay edebiyatının teşekkülünü hazırlamış olan bu devir şairleri klasik divan şiirinin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır. Meydana getirilen divanlar tertip bakımından klasik devirdeki kadar gelişmiş değildir. Bunlarda yer alan şiirler genellikle münâcât, na't, kaside, gazel, muhammes, tuyuğ ve müfredlerdir. Bazı divanlarda ise çok defa gazel tarzında şiirler yer alır. Kullanılan vezinler umumiyle aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin yaygın olan ölçüleridir. Mesnevilerin çoğu küçük hacimedir. Bazıları ise mektup tarzında yazılmıştır. Bu devrin başlıca şairleri arasında şu isimler yer almaktadır: Hucendî, Sekkâkî, Mevlânâ Lutfî, Atâî, Haydar Tilbe, Hâfiz-ı Hârizmî, Yûsuf Emîrî, Ahmedî, Yakînî, Seydî Ahmed Mirza, Gedâyî.

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şairlerden biri olan Hucendî *Letâfetnâme* adlı eseriyle tanınmıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler son derece yetersiz olup mahlasından Hucendî olduğu anlaşılmaktadır. Hârizmî'nin *Muhabetnâme*'si tarzında bir mesnevi olan *Letâfetnâme* "mefâilün mefâilün feülün" vezniyle yazılmış ve Emîrzâde Mahmud Tarhan'a ithaf edilmiştir. Nazım tekniğine çok iyi vâkıf olduğu görülen Hucendî'nin sadece İran edebiyatını değil aynı zamanda eski Türk şairlerinin eserlerini de incelediği anlaşılmaktadır. *Letâfetnâme*'nin mevcut iki nüshasından biri Londra British Museum'da (Add., nr. 7914, vr. 142-157), diğeri İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emîrî, Arapça, nr. 86, vr. 180-194 [kenarda]) bulunmaktadır. Eser Turhan Genceî tarafından yayımlanmıştır ("The Latâfetnâme of Khujandî", *Annali*, nuovo serie: XX-XXX, [Napoli 1970], s. 345-368 + XXXV).

Çağatay şiirinin ilk önemli şairi olan Sekkâkî'nin hayatı hakkında da yeterli bilgi yoktur. Kasidelerinden büyük bir kısmının Timurlu hükümdarlarından Halil Sultan ile (1405-1409) Uluğ Bey'e (1447-1449) ve büyük devlet adamı Vezir Arslan Hâce Tarhan'a ithaf edilmiş olduğuna bakarak onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı

ÇAĞATAY EDEBİYATI

ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilebilir. Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı şairler tezkiresinin ikinci meclisinde verilen bilgiye göre Sekkâkî Mâverâünnehirli olup şiirleri Semerkant'ta şöhret bulmuş ve Timurlular'ın saray şairliğine kadar yükselmiştir. Nevâî *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de ise onun Mevlânâ Lutfi kadar büyük bir şair olmadığını ileri sürer. Kasidelerinden birinin büyük süfi Hâce Muhammed Pâr-sâ'ya ithaf edilmiş olması Sekkâkî'nin tasavvufa meylini göstermekteyse de onun bir mutasavvıf olmadığı gazellerinde din dışı konuları işlemesinden açıkça bellidir. Kasidelerinde Çağatay edebî dilini ustalıkla kullanması, gazellerindeki incelik ve coşkunluk, onun Çağatay şiirinin kurucularından sayılması için yeterlidir. Dilinde yer yer arkaik unsurlara rastlanması ise Çağatay edebî dilinin oluşum halinde bulunduğunu göstermektedir. İki nüshası bilinen eksik divanı (British Museum, Or., nr. 2079; Taşkent Kol Yazmaları Ktp., nr. 88) Kiril harfleriyle basılmıştır (Sakkakiv, *Tanlangan Asarlar*, Taşkent 1958).

XV. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle şöhret bulan Mevlânâ Lutfi, Çağatay şiirinin gelişmesinde önemli rol oynayan bir şairdir. Ali Şîr Nevâî *Mecâlisü'n-nefâis* ve *Nesâyimü'l-mahabbe* adlı eserlerinde Lutfi'ye yer verip, "Bu kavmin üstadı ve söz melikidir" ifadesiyle ona karşı duyduğu takdir ve hayranlığı dile getirmektedir. Yine Nevâî'nin verdiği bilgiye göre Şeyh Şehâbeddîn-i Hiyâbânî'ye intisap eden Mevlânâ Lutfi ölünceye kadar ona bağlı kalmıştır. Hayatının büyük bir kısmını Baysungur Mirza'nın maiyetinde geçirdi. Doğum yeri ve yılı belli olmadığı gibi ölüm yılı olarak gösterilen 1482 veya 1492 tarihleri de kesin değildir. Ancak yüz yıla yakın uzun bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Mevlânâ Lutfi kayıtlara göre Herat'a bağlı Kenâr köyünde gömülmüştür. Şâhruh Mirza'dan Hüseyin Baykara'ya kadar pek çok Timurlu şehzadesinin iltifat ve teveccühüne mazhar olmuştur. Elde bulunan divanı ile *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisi onun önemli bir şair olduğunu, Çağatay dilini ustalıkla kullandığını, klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine vâkıf bulunduğunu göstermektedir. Başarılı kasideleri, âşıkane ve süfiyâne gazelleri, cinaslı tuyuğları ile o zamanki Türk-İslâm kültür çevrelerinde haklı bir şöhret kazanan Mevlânâ Lutfi kendisinden sonra gelen birçok şaire tesir etmiştir. Ali Şîr

Nevâî, onun Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme* adlı meşhur tarihini Türkçe'ye tercüme ettiğini bildirirse de böyle bir eser henüz ele geçmemiştir. Mevlânâ Lutfi'nin şöhretinin yayılmasında, gazellerinde kullandığı dil ve üslûpla ince hayaller başlıca rolü oynamıştır. Dilinde yabancı unsurlar oldukça az, Oğuz-Kıpçak özellikleri ise çokça görülür. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan divanının tenkitli metni ve indeksi Günay Karaağaç tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (İÜ Ktp., Tez, nr. 16487 [1983]). Lutfi ayrıca, Celâleddin Tabîb'in aslı Farsça olan *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisini nazmen tercüme etmiş, Çağatay edebî dilini ustalıkla kullandığı eserine âdetâ telif hüviyeti vermiştir (eserin yazma nüshaları için bk. British Museum, Add., nr. 7913, vr. 50^a-114^a; Bibliothêque Nationale, Suppl. Turc., nr. 998; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1911).

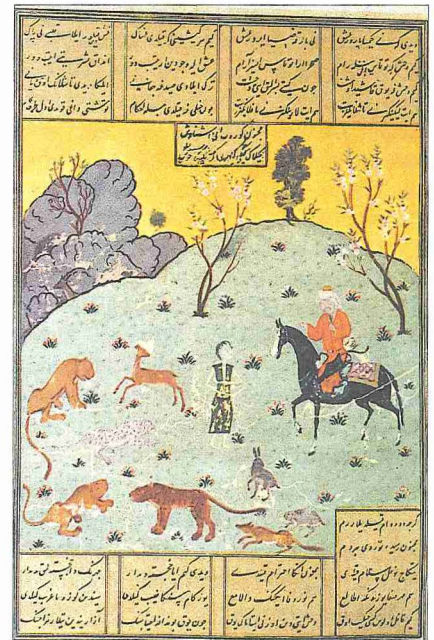
XV. yüzyıl şairlerinden Atâî (Atâyî) Belhî olup Yesevî dervişlerinden İsmâil Atâ'nın torunlarından. Bu şairin hayatı hakkında da yeterli bilgi yoktur. XII-XV. yüzyıllar arasında Türkistan ve Mâverâünnehir dolaylarında yaygın bir şöhret kazanan Yesevî dervişlerinin hayatlarına dair bilgiler, çok defa Ali Şîr Nevâî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe* adlı süfler tezkiresindeki kısa kayıtlara dayanmaktadır. Bu eserde yer almayan Atâî hakkında *Mecâlisü'n-nefâis*'in ikinci meclisinde Nevâî'nin verdiği bilgi ise çok kısadır. Ancak burada zikredilen, mezarının Belh civarında bir köyde bulunduğu yolundaki kayıt önemlidir. Atâî'nin şiirlerinin bir kısmı A. Samoylovic tarafından yayımlanmıştır ("Materiali po Credneaziatsko-Tureçkoy Literature. IV Çağatayskiy poet XV veka Atai", ZKV, II/2 [1927], s. 257-274). Ayrıca Fitrat'ın *Özbek Edebiyatı Nemûneleri* adlı eserinde de Atâî'nin şiirlerinden örnekler verilmiştir (Taşkent 1928, VI, 151-158).

"Türkîgûy" (Türkçe söyleyen) lakabı ile şöhret bulan Mîr Haydar veya eserindeki şekliyle Haydar Tilbe'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Şîr Nevâî *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de Hârizmli olduğunu kaydetmektedir. Timur'un torunlarından İskender b. Ömer Şeyh Mirza adına kaleme aldığı *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevisi, onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını göstermektedir. Haydar Tilbe'nin Mevlânâ Lutfi'den sonra XV. yüzyılın en güçlü şairi olduğu kabul edilmektedir.

Mahzenü'l-esrâr Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak yazılmıştır. Mesnevide yer alan fahriyelerden, Haydar Tilbe'nin XV. yüzyılda büyük bir şöhrete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nazım tekniği ve ifade bakımından oldukça başarılı olan eser onun makaleden ibarettir. Her makalenin sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer alır. "Müfteilün müfteilün fâilün" vezniyle yazılmış olan mesnevinin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır (belli başlı nüshaları için bk. TSMK, Hazine, nr. 1460; Bibliothêque Nationale, Suppl. Turc., nr. 978; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4757; Viyana Staatsbibliothek, nr. 647; British Museum, Add., nr. 7914, vr. 115^b-141^b; Millet Ktp., Ali Emîrî, Manzum, nr. 951).

XV. yüzyılın önemli Çağatay şairlerinden biri de Hâfız-ı Hârizmî'dir. Asıl adı Abdürrahim Hâfız olup mahlasından Hârizmli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Timur 1379-1388 yılları arasında Ürgenç üzerine yürüyüp buraları yağmalayınca birçok sanatkar ve ilim adamı gibi Hârizmî de başka bir ülkeye göç etti. O sırada Şiraz tahtına oturan Şâhruh'un küçük oğlu İbrâhim Sultan 1414 yılında Hârizmî'yi Şiraz'a davet edince oraya gitti. İbrâhim Sultan'ın 1435'te vefatı üzerine Hâ-

Hamse-i Nevâî'den minyatürlü bir sayfa (Özbek Souyet Ansiklopedisi, Taşkent 1971, I. 217)

rizmî'nin bir mersiye yazması o tarihlerde hayatta olduğunu göstermektedir. Divanında Hârizmî halkının değerini bilmediğinden şikâyet etmektedir. Yine divanından Hârizmî'nin Horasan, Kirman, Tebriz, Semerkant, Buhara ve Hucend gibi memleketleri dolaştığı ve uzun yıllar Şiraz'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Vefat tarihi bilinmemekle beraber Şiraz'da ölmüş ve orada defnedilmiş olmalıdır. Hâfız-ı Hârizmî'nin divanı, Ali Şîr Nevâî divanından sonra Çağatay Edebiyatı'nın en mükemmel ve hacimli divanı olup büyük bir değer taşır. Yegâne nüshası Haydarâbâd'da Salarçang Müzesi'ndedir (Şark El Yazmaları, nr. 4298). 1975 yılında Hamit Süleymanov tarafından bulunan divan Kiril harfleriyle iki cilt halinde yayımlanmıştır (*Hâfız Horezmî, Divan, I-II*, Taşkent 1981).

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve Şâhrûh'un oğlu Baysungur'un nedimlerinden olan Yûsuf Emîrî hakkında Ali Şîr Nevâî *Mecâlisü'n-nefâis*'te bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Türk şairlerinden olan Emîrî'nin güzel şiirleri bulunmakla beraber kendisi fazla şöhret kazanmamıştır. Emîrî'nin 1433 yılında Herat'ta vefat ettiği, kabrinin Bedaşşan yakınında Erheng Saray'da bulunduğu yine Nevâî'den öğrenilmektedir. Şiirlerinde Emîr ve Emîrî mahlaslarını kullanmıştır. Divanında Türkçe şiirler yanında Farsça şiirler de bulunmaktadır. Bilhassa Farsça şiirlerinin rağbet kazanması onun bu dili çok iyi kullandığını ve devrin edebiyat anlayışını göstermektedir. Farsça şiirlerinde büyük ölçüde devrin önde gelen mutasavvıflarından Şeyh Kemâl-i Hucendî'yi taklit ettiği kabul edilir. Yûsuf Emîrî'nin bugün elde, Türkçe ve Farsça şiirlerini içine alan bir divanı ile *Dehnâme* adlı mesnevisi ve *Beng ü Çağır* adlı münazarası bulunmaktadır. Divanının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (TY, nr. 2850, vr. 163^b-284^b). *Beng ü Çağır* nazım ve nesir karışık bir eserdir. Kitapta bengin (afyon) temsil ettiği yeşiller giyinmiş, uyuşuk bir dervişle çağırın (şarap) temsil ettiği kırmızılar giyinmiş, hiddetli ve hareketli bir genç karşılaştırılmaktadır. Bu bakımdan eser sembolik bir karakter taşır. Bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan (Add., nr. 7913, vr. 329^b-337^b) *Beng ü Çağır*'ın metni bazı notlarla birlikte Gönül Alpay tarafından yayımlanmıştır ("Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *TDAY Belleten*, Ankara 1973, s. 103-125).

Dehnâme 1429 yılında tamamlanmış ve Baysungur Mirza'ya ithaf edilmiştir. Münâcât, na't, devrin padişahına övgü ve telif sebebi bölümlerinden sonra başlayan eser on mektuptan ibarettir. Her mektuptan sonra bir gazelle mâşukanın âşık verdiği cevap yer alır. Tamamı 906 beyit olan mesnevi "mefâilün mefâilün feülün" vezniyle yazılmıştır. Farsça'yı daha iyi kullanmasına rağmen eserini Türkçe yazması, o devirde başlayan Türk diliyle klasik bir edebiyat meydana getirme temayülünü ortaya koymaktadır. Bu mesnevinin de bilinen tek nüshası Londra'da bulunmaktadır (British Museum, Add., nr. 7914, vr. 228^b-272^a).

Çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, fakat edebî değeri büyük olan mesnevisiyle tanınan Ahmedî'nin hayatı hakkında da yeterli bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte eserinden ona dair bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Adının veya mahlasının Ahmedî olduğu eserinde belirtilmiştir. Ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmamakla beraber Ahmedî'nin klasik Çağatay öncesi şairlerinden olduğu eserinin üslûp ve muhtevassından anlaşılmaktadır. Buna göre Ahmedî XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Eserde yer alan, "Didi ki hey hey bu nidür mâ vü men / Keldi meger muhtesib-i hum-şiken" beytinden hareketle onun Şâhrûh Mirza devrinde (1409-1447) yaşadığını ileri süren J. Eckmann, bu görüşüne delil olarak Şâhrûh Mirza'nın saltanatı döneminde içki yasağı koymuş olmasını gösterir. Gerçekten de Şâhrûh Mirza dindar, barış sever bir hükümdar olup ilim ve sanat adamlarını korurdu. Zamanında Semerkant, Herat, Merv gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Sünnî akideye sıkı sıkıya bağlı olan Şâhrûh Mirza saltanatı yıllarında bütün ülkeye içki yasağı koymuş, buna uymayanları da ağır şekilde cezalandırmıştır. Ahmedî'nin değerli bir şair olduğu, kuvvetli bir ifadeye ve sağlam bir müzik kültürüne sahip bulunduğu eserinden anlaşılmaktadır. O devrin Orta Asya Türk müzikisinde kullanılan ve eserde birbiriyle atışan tanbure, ud, çeng, kopuz, yatugan, rebap, gıçek ve kingire gibi telli sazlar hakkında verdiği bilgiler gerçeklere uygun ve anlamlıdır. Ahmedî eserine belirli bir isim vermemiştir, ancak muhtevassına bakarak esere "Telli Sazlar Münazarası" adını vermek uygun olur. Eser nesir halindeki kısa bir mu-

kaddime dışında 130 beyitlik bir mesnevidir. İfadesinin canlılığı ve güzelliği kadar konusunun çekiciliği ve dayandığı temel görüş bakımından da büyük bir değer taşımakta olup "müfteilün müfteilün fâilün" vezniyle yazılmıştır. Bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan (Add., nr. 7914, vr. 321^b-328^b) mesnevi Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır ("Ahmedî, Münâzara [Telli Sazlar Atışması]", *TDED*, XXIV [İstanbul 1986], s. 129-204).

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Yakînî, M. Fuad Köprülü'nün *Riyâ-zü's-su'arâ*' ve *Şubh-i Gülşen* adlı tezkirelerden naklettiğine göre Heratlıdır. Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inin ikinci meclisinde verilen bilgiden, Yakînî'nin Türk emirlerinden olup Türkçe şiirler yanında Farsça şiirler de yazdığı anlaşılmaktadır. Kabri Derre-i Dübîrâderân'dadır. Şimdiye kadar Yakînî'nin divanına rastlanmadığı gibi mecmualarda şiirlerine de tesadüf edilmemiştir. Eldeki yegâne eseri, bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan (Add., nr. 7914, vr. 314^a-321^a) *Ok Yayınug Münazarası*'dir. Nesir halindeki eser okçuluğa dair olup o devirde aristokrat zümre arasındaki okçuluk merakını aksettirmektedir. Arap harfleriyle metni ve İngilizce tercümesi Fahir İz tarafından yayımlanmıştır ("Yakini's Contest of the Arrow and the Bow", *Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 267-287).

Seydî Ahmed Mirza, Ali Şîr Nevâî'nin verdiği bilgiye göre XV. yüzyıl şairlerinden olup Timur'un torunlarından Mirân Muhammed Şah'ın oğludur. Şâhrûh Mirza zamanında Horasan valiliği yapmış olan Ahmed Mirza daha ziyade *Taaş-şuknâme* adlı mesnevisiyle şöhret kazanmıştır. Eser Hucendî'nin *Letâfetnâme*'si tarzında yazılmış olup münâcât, na't, hükümdarın methi ve telif sebebi bölümlerinden sonra on aşk mektubundan meydana gelmektedir. Her mektubu bir gazel ile "Sözün Hulâsası" başlıklı bir bölüm takip eder. "Mefâilün mefâilün feülün" vezniyle yazılan eserde şair Seydî mahlasını kullanmıştır. 320 beyit olan mesnevinin bilinen tek nüshası British Museum'da bulunmaktadır (Add., nr. 7914, vr. 273^a-289^b). 1435 yılında Şâhrûh Mirza'ya sunulan eser şairin ifadesine göre yedi günde bitirilmiştir.

XV. yüzyılın önde gelen Çağatay şairlerinden biri de Gedâyî'dir. Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis*'in üçüncü meclisinde onun Ebü'l-Kâsım Bâbü'r zamanının

ÇAĞATAY EDEBİYATI

da büyük bir şöhrete kavuştuğunu, yaşı doksanı aştığı halde hâlâ hayatta bulunduğunu kaydeder. Asıl adının ne olduğu bilinmediği gibi hayatı hakkında da fazla bilgi yoktur. J. Eckmann, *Mecâlisü'n-nefâis*'in 896 (1491) yılında tamamlandığını göz önüne alarak onun 1404-1405 yıllarında doğmuş olabileceğini ileri sürer. Divanındaki şiirlerinden Gedâyî'nin usta bir şair olduğu, aruzu çok iyi kullandığı anlaşılmaktadır. Dili oldukça sadedir ve yer yer Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Şiirlerinin konusu genellikle ümitsiz aşk, sevgilinin güzelliği ve cefası olmakla beraber yer yer süfiyâne duygu ve düşüncelere de rastlanır. Gedâ ve Gedâyî mahlaslarını kullanması onun süfiyâne temayülûyle ilgili olmalıdır. Divanının bilinen tek nüshası, Bibliothèque Nationale'de kayıtlı bir mecmuada bulunmaktadır (Suppl. Turc., nr. 981). Gedâyî divanı J. Eckmann tarafından metin, sözlük ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (*The Divân of Gadâ'î*, The Hague 1971).

Klasik dönem öncesinde yaşayan ve adları Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde geçen diğer şair ve edipler de şunlardır: Muammaları ile meşhur bir şair olan Hâcî Ebû'l-Hasan, Sultan Mesud Mirza'nın saray şairi olan Kutbî, Hüseyin Baykara devri şairlerinden olup vezirlik görevinde bulunan Naîmî, Semerkantlı bir şair olan Harîmî Kalender, Belhli bir şair olan Kemâlî, genç yaşta vefat eden şairlerden Latîfî, Heratlı şairlerden Mukîmî, Ali Şîr Nevâî'nin yakın dostu olup Nevâî tarafından hakkında bir risâle yazılan Seyyid Hasan Erdeşîr, Sultan Ebû Saîd Mirza Han'ın emriyle Serahs Kalesi'nde idam edilen ve Nevâî'nin iyi bir şair olduğunu bildirdiği Kabûlî mahlaslı Mîr Saîd ve Timur'un torunu Sultan Halîl. Kıpçak prenseslerinden Suyun Big'in oğlu olan Sultan Halîl basit bir ailenin kızı ile evlendiği için itibarını kaybetti. Timur'un vefatından sonra Pîr Muhammed Cihangîr'in rakibi olarak 1405-1409 yılları arasında Semerkant'ta hüküm sürdü. Şâhruh Mirza tarafından Semerkant'tan uzaklaştırılıp Rey valiliğine tayin edildi. 1411 yılında intihar etti.

Bu dönemin kayda değer öteki şairleri arasında yer alan Mîrân Muhammed Şah'ın oğlu Ebû Bekir Mirza ise Timur'un ordularıyla birlikte Suriye ve Anadolu seferlerine katılmış, Azerbaycan, Arrân, Mugan ve Şirvan valiliklerinde bulunmuştur. Kardeşi Ömer Mirza tarafından Sultaniye Kalesi'ne hapsedilmiş, büyük bir

ihtimalle burada vefat etmiştir. Ali Şîr Nevâî tezkiresinde onun cesaretini övmektedir. Muîzüddin Ömer Şeyh'in oğlu ve Timur'un torunu olan Sultan Ali İskender-i Şîrâzî, Şâhruh idaresinde 1409-1424 yılları arasında Fars eyaletini yönetmiş, 1424'te kardeşi tarafından azledilip öldürülmüştür. Lutfi *Gül ü Nev-rûz* adlı mesnevisini ona ithaf etmiştir. Ebû'l-Kâsım Bâbü Mirza, Şâhruh'un torunu ve Baysungur Mirza'nın oğludur. Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara gençliklerinde onun sarayında bulunmuşlardır. Yumuşak huylu bir insan olan Bâbü Mirza Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır.

3. Klasik Çağatay Devri (XV. yüzyılın ikinci yarısı). Şâhruh Mirza'nın ölümünden sonra (1447) imparatorluk yeni bir sarsıntı geçirdi ve iktidar mücadeleleriyle zayıfladı. Ebû'l-Kâsım Bâbü Horasan'da, Ebû Saîd Mâverâünnehir'de kuvvetli birer idare kurdularsa da Bâbü'nün ölümünden sonra karışıklıklar tekrar başladı. Neticede Ebû Saîd duruma hâkim olup Horasan ve Mâverâünnehir'i idaresi altında birleştirmeye muvaffak oldu. Ancak Azerbaycan bölgesini Akkoyunlular'dan almak için giriştiği savaşta bozguna uğradı ve yakalanarak öldürüldü (1469). Bu hadiseden sonra şehzadeler arasındaki taht mücadelesi yeniden başladı. Mücadeleden başarıyla çıkan Hüseyin Baykara, Herat merkez olmak üzere Horasan, Sicistan, Tohâristan, Cürçân ve Esterâbâd'ı idaresi altında birleştirdi ve kırk yıl kadar saltanat sürdü (1469-1506). Timurîlular tarihinin bu son parlak döneminde Herat siyasî ve ticarî merkez olmasının yanı sıra Baykara devrinin de kültür ve sanat merkezi oldu. Başta edebiyat olmak üzere çeşitli sanat dallarında eser veren Ali Şîr Nevâî gibi dâhi bir sanatkar ile hâmisi ve en yakın arkadaşı Hüseyin Baykara'nın faaliyetleriyle klasik Çağatay edebiyatı devri Nevâî-Baykara devri olarak anıldı. Bu devirde klasik Çağatay edebiyatının gelişmesi, hatta büyük ölçüde altın çağını yaşaması Hüseyin Baykara'nın gayretlerine bağlıdır. İran ve Türkistan'ın seçkin sanatkar ve ilim adamlarıyla dolan Herat yeni inşa edilen saray, konak, cami ve medreselerle de gelişmiş ve büyümüştür. Yeni açılan eğitim ve öğretim kurumlarında güzel sanatlara, edebiyata ve şiire ilgi duyan bir zümre yetişmiş, bunların maddî ve mânevî ilgisi sayesinde de sanat ve edebiyat faaliyetleri hızla gelişmiştir. Herat edebî muhiti bu sırada sadece Horasan ve Mâverâünnehir'in

büyük merkezleriyle temaslarını sürdürmüyor, aynı zamanda İran, Irak, Tebriz ve İstanbul gibi kültür ve sanat merkezleriyle de münasebet halinde bulunuyordu.

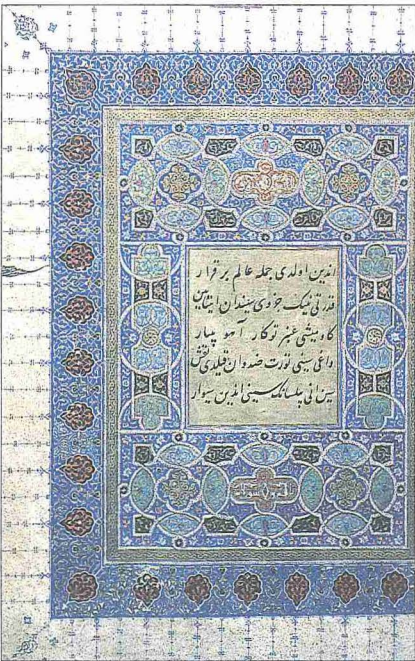
XV. yüzyılın ikinci yarısında Timurlu prenslerin saraylarında resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanılıyordu. Yüksek zümre arasında Farsça'nın çok iyi bilindiği, hatta bunların içinde bu dili başarıyla kullanan birçok şair ve müellif yetiştiği halde bilhassa Hüseyin Baykara devrinde Farsça yanında Türkçe de değer kazanmış, şairlerin bir kısmı Türkçe şiirler de yazmaya başlamıştır. Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh itibarıyla zirveye ulaştığı bu devirde artık her eli kalem tutan "Türkî" dilinden bahsediyor, İran edebiyatı hayranlarına karşı Türkçe müdafaa ediliyor, Türkçe ile de büyük sanat eserleri ortaya konulabileceği gösteriliyordu. Bu devrin, XV. yüzyılın ikinci yarısı içinde ele alınması gereken başlıca edebî şahsiyetleri Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî ve Hâmidî'dir.

Hüseyin Baykara 842'de (1438) Herat'ta doğmuş, 1469'da Horasan tahtına oturmuş, uzun süren bir saltanattan sonra Özbekler'e karşı yaptığı bir seferde ölmüş ve Herat'a defnedilmiştir (1506). Hüseyin mahlasıyla şiirler yazan Hüseyin Baykara şair olarak önemli bir varlık göstermez. Ancak yine de klasik Çağatay şiirinin Nevâî'den sonra gelen ilk simasıdır. Devrinde ilim ve sanat adamlarını Herat sarayında toplamış, onlara itibar göstermiştir. Bilhassa Ali Şîr Nevâî'nin eserlerini edebiyatımıza kazandıran edebiyatçı Hüseyin Baykara'nın büyük payı vardır. Lirik şiirlerini içine alan divanının pek çok yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan Ayasofya nüshası İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (*Türk Edebiyatı Örnekleri V: Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyinî"*, İstanbul 1946). Hüseyin Baykara'nın otobiyografi tarzında küçük bir risâlesi de bulunmaktadır. Amasya Beyazıt Kütüphanesi'nde kayıtlı olan (nr. 15) bir yazmanın başında yer alan bu risâlenin de tıpkıbasımı Ertaylan tarafından gerçekleştirilmiştir (*Türk Edebiyatı Örnekleri II: Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945) (ayrıca bk. HÜSEYİN BAYKARA).

Divan, mesnevi, tezkire, tarih gibi türlerde, müzik, aruz, dil gibi konularda otuzaya yakın eseri olan Ali Şîr Nevâî, devrinin olduğu kadar Türk edebiyatının da en mühim simalarından biridir. Nevâî kadar geniş bir tesir sahası olan ve men-

sup olduğu edebiyatın kurulup gelişmesinde büyük hizmeti bulunan bir başka şahsiyete rastlamak hemen hemen imkânsızdır. Farsça'nın resmî dil olarak hüküm sürdüğü, Fars edebiyatının Abdurrahman-ı Câmî ile zirveye ulaştığı ve aydınların Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir dönemde Nevâî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalacak bir dil olmadığını söylemesi, Türkçe ile de yüksek bir edebiyat vücuda getirmenin mümkün olacağını eserleriyle ispat etmesi ve yeni nesillerin Türkçe yazmaları hususunda teşvikte bulunması göz önüne alınırsa hizmetinin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır. Nevâî'nin yüksek bir millî şura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir. Çeşitli tür ve konularda birçok eser vermesi ise onun kuruculuk vasfıyla izah edilebilir. Gerçekten Nevâî, klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde bizde Tanzimatçılar'ın oynadığı rolü oynamıştır. Nevâî klasik Fars edebiyatını örnek almış, çeşitli türlerde Farsça yazılan eserleri Türkçe ile yazmaya çalışmış, ortak kültüre dayanan Orta Asya Türk edebiyatını millî ruh ve millî zevkle klasik bir seviyeye ulaştırmaya muvaffak olmuştur (ayrıca bk. ALİ ŞİR NEVÂİ).

Şeybânî divanından tezhipli bir sayfa
(TSMK, III. Ahmed, nr. 2436)

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Hâmidî, Hüseyin Baykara devri şairlerinden olup *Yûsuf ve Züleyhâ* adlı mesnevisiyle tanınmıştır. Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde ve diğer birçok kaynakta yer almayan şairin tam adı bilinmediği gibi mahlasında da ihtilâf edilmiştir. E. Blochet, mesnevisindeki bir beyti yanlış okuduğu için eserin Ali Şir Nevâî'ye ait olduğunu ileri sürmüştü de (*Catalogue*, II, 246; *Suppl.*, nr. 1365) bu görüş Halide Dolu tarafından düzeltilmiş, eserin Hüseyin Baykara devri şairlerinden Hâmidî'ye ait olduğu ortaya konulmuştur (*TDED*, V, 51-58). Özbek araştırmacıları ise mesnevinin Taşkent nüshasında yer alan bir beyti yanlış okumaları yüzünden mesnevinin Şâhrûh devri şairlerinden Dur Beg adlı bir kişiye ait olduğunu ileri sürmüşlerdir (N. M. Mallaev, s. 325). Bu yanlış Fuad Köprülü'de tekrarlamıştır. Halbuki mesnevide eserin Hüseyin Baykara devrinde Belh şehrinin kuşatılması sırasında yazılmış olduğu ve Hüseyin Baykara'ya ithaf edildiği açıkça belirtilmiştir. Şairin mahlasını Hâmidî olarak kabul eden J. Eckmann ise onu klasik Çağatay edebiyatı dönemi şairleri arasında göstermiştir. Zeynep Korkmaz, Berlin nüshasına dayanarak şairin mahlasının Ahmedî olduğunu söylemekte ve Ahmedî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'in dördüncü meclisinde Nevâî'nin kaydettiği, 906 (1501-1502) yılında ölen Kutbüddin Ahmed Câm Jendepîl ile aynı kişi olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Zeynep Korkmaz, Ahmedî mahlası ile telli sazlar hakkında bir münazara yazmış olan şahsın da Kutbüddin Ahmed Câm olabileceğini kaydetmektedir (*TDe.*, III/1, s. 7-48). Bugün için şairin mahlasının açıklığa kavuşmamasına rağmen Hüseyin Baykara devrinde yaşadığı, eserini Belh şehrinin muhasarası sırasında Farsça mensur bir *Yûsuf u Züleyhâ* hikâyesini tercüme yoluyla 874 (1469) yılında yazıp Hüseyin Baykara'ya ithaf ettiği kesindir. Ancak eserin esasını teşkil eden bu Farsça hikâyenin kime ait olduğu bilinmemektedir. *Yûsuf ve Züleyhâ* mesnevisi 2726 beyit olup "müfteilün müfteilün fâilün" vezniyle yazılmıştır. Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır (bk. TSMK, Revan, nr. 832; Bibliothéque Nationale, *Suppl. Turc.*, nr. 1365; V. Pertsch, s. 376, Londra, India Office Library, nr. [?]).

4. Klasik Devrin Devamı (XVI. yüzyıl). Klasik Çağatay edebiyatı Şeybânîler'le Orta Asya'da, Bâbü ile de Hindistan'da olmak üzere iki sahada devam etmiştir.

Batu'nun kardeşlerinden Şeybân'a mensup prenslerin idaresindeki göçebe Özbekler XVI. yüzyılın başında Hârizm ve Mâverâünnehir'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirek Timurular hâkimiyetine son verdiler. Hüseyin Baykara'dan sonra eski önemini kaybeden Herat artık edebiyat ve kültür merkezi olmaktan da çıkmıştı. 1510 yılında Safevî hükümdarının Şeybânî Han'ı bozguna uğratarak öldürtmesinden istifade etmek isteyen Bâbü, Mâverâünnehir ve Hârizm'i Özbekler'den geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bâbü'nün Hindistan'a göç edip orada Türk-Hint İmparatorluğu'nu kurması ile Timurular sülâlesi varlığını koruyabildi. Herat'ın önemini yavaş yavaş kaybetmesinden sonra Şeybânîler idaresinde Semerkant, Buhara gibi şehirler yeniden önem kazandı. Devrin ilim adamları ve şairlerinin toplandığı bu şehirler önemli ilim ve kültür merkezleri haline geldi. Az da olsa göçebe Türk gelenekleriyle karışmış olmakla beraber Şeybânîler dönemi kültür ve medeniyetini de Timurular devri medeniyetinin bir devamı saymak gerekir. Çağatay yazı dili ve edebiyatı Şeybânîler döneminde de devam ettirildi. Ancak bu yüzyılda ve özellikle Şeybânîler devrinde kültür merkezlerinde tanınmış şairlerin eserlerini Farsça yazdıkları ve Farsça yazarların Türkçe yazarlardan daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Daha önce Timurular devrinde Yesevî dervişlerinin gayretleriyle özellikle halk tabakası arasında yaygın şekilde görülen hikmet tarzının, bu devirde bilhassa Şeybânî Han ve Ubeydullah Han tarafından bu tarz şiirler yazılmasından sonra kültürlü sınıf arasında bir moda haline almaya başladığı görülmür. Bunda Çağatay şiirine hayranlık duyan Özbek hanlarının daha çok Yesevîliğin edebî geleneğine karşı gösterdikleri dinî bağlılığın da rolü vardır. Yine bu devirde Farsça'dan Çağatayca'ya çevrilen manzum ve mensur eserlerin çokluğu yanında daha önce Farsça yazılmış ilmi ve tarihî eserlerin Çağatayca benzerlerinin de yazılmaya başlanması dikkati çekmektedir. XVI. yüzyılda Çağatayca yalnız klasik şiir dili olarak değil kültür dili olarak da önemli bir gelişme göstermiş, bu dille divan tertip edenler çoğalmış, Nevâî ve Yesevî tarzı şiirlerden başka dinî, ahlâkî ve tarihî konularda manzum ve mensur birçok eser telif edilmiştir. Fuad Köprülü'nün "Türkler'in altın devri" şeklinde nitelendirdiği bu

ÇAĞATAY EDEBİYATI

asırda Çağatay dili ve edebiyatı sadece Orta Asya'da hâkim olmakla kalmamış, bilhassa Nevâî ile Osmanlı ve Âzerî edebiyatları üzerinde de etkili olmuştur. Buna karşılık Osmanlı ve Âzerî edebiyatları da Çağatay sahasına aynı ölçüde tesir etmiştir.

Hindistan'da Bâbü'r'le varlığını koruyan Çağatay edebî dili ve edebiyatı Bâbü'r'den sonra Kâmrân Mirza, Bayram Han gibi önemli şairlerle XVIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürüebilmiştir. Bu devirde klasik Çağatay şiirini devam ettiren başlıca şairler Şeybânî Han, Muhammed Sâlih, Ubeydullah Han, Bâbü'r, Kâmrân Mirza ve Bayram Han'dır.

Mâverâünnehir fâtihi olarak anılan Şeybânî Cengiz soyundan ve Cuci ulusundandır. 1451 yılında doğdu. Babası Şah Budak'ın Moğul Han Yünus tarafından yenilip idam edilmesi üzerine Özbek emirlerinden biri tarafından büyüdüldü. Babasının yerine geçen Şeybânî, uzun mücadelelerden sonra 1501'de Mâverâünnehir'i zaptederek iktidarını güçlendirdi. Bundan sonra Horasan'ı ele geçirdi; Bâbü'r'le yaptığı savaşta galip gelince Semerkant, Belh ve Endican'ı zaptederek idaresi altına aldı. 1505 yılında Hârizm'i, 1507'de de Herat'ı ele geçirdi. Herat'ın zaptı ile Çağatay Devleti yıkılmış oldu. 1510 yılında Şîh-Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'i Sünnîliğe davet ettiyse de Şah İsmâil'in reddetmesi üzerine İran'a yürüdü. Yapılan savaşta Şeybânî'nin ordusu dağıldı, kendisi de yaralandı ve kısa bir müddet sonra öldü. Bâbü'r'ün de hâtiratında belirttiği gibi Şeybânî Han Arapça ve Farsça'yı bilen, âlim ve sanatkâr bir kişiydi. Mûsiki ve hattan anlardı. Sert yaratılışlı olmasına rağmen âlim ve sanatkârları korurdu. İdaresi altındaki şehirlerde pek çok medrese yaptırmış ve ilmî faaliyetleri teşvik etmiştir. Özbek geleneklerine ve Cengiz yasasına sıkı sıkıya bağlıydı. Onun zamanında Özbek hâkimiyeti ve kudreti zirvesine ulaşmıştır. Şiirlerinde Şibânî mahlasını kullanan Şeybânî Han, divan tarzı şiirlerinin yanında Ahmed Yesevî'ye büyük bir saygı ile bağlılığı sebebiyle hikmet tarzında hece vezniyle dörtlükler halinde şiirler de yazmıştır. Klasik tarzdaki şiirlerinde dili sade, mecazları basittir. Şeybânî'nin şiirlerini içine alan bir divanı (TSMK, III. Ahmed, nr. 2436), dinî-ahlâkî bir manzume olan *Bahrü'l-hüdâ* adlı bir mesnevisi (British Museum, Add., nr. 7914, vr. 1^b-22^b) ve fıkha dair bir risâlesi vardır (aynca bk. ŞEYBÂNİ HAN).

Timur devri emirlerinden Şah Melik'in torunu Hârizm valisi olan Nûr Sâid Beg'in oğlu Muhammed Sâlih, başlangıçta Hüseyin Baykara'nın hizmetinde iken sonradan ayrılarak Şeybânî Han'ın maiyetine girdi ve onun "emîrül-ulemâ ve melîküş-şuarâ"sı oldu. 941 (1534-35) yılında ileri bir yaşta Buhara'da vefat etti. Muhammed Sâlih daha çok manzum bir tarih olan *Şeybânî-nâme* adlı eseriyle tanınmıştır. Eser Şeybânî Han'ın zaferlerini anlatan bir kroniktir. "Fâilâtün feilâtün feilün" vezniyle yazılan eser oldukça kuru ve sübjektif bir ifadeyle kaleme alınmıştır. Fakat Şeybânî Han'ın devrine ve faaliyetlerine ışık tutması bakımından önemlidir. *Şeybânî-nâme* önce Almanca tercümesiyle birlikte Vambery tarafından (Viyana 1885), daha sonra da Melioranskiy ve Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır (St. Petersburg 1908). Bâbü'r hâtiratında Muhammed Sâlih'in başka şiirleri olduğunu söylerse de bunlar şimdiye kadar ele geçmemiştir.

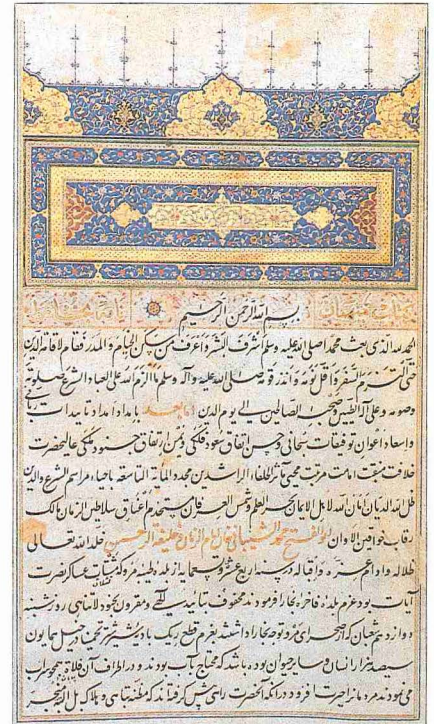
Şeybânî Hükümdarı Ubeydullah Han, Şeybânî Han'ın küçük kardeşi Mahmud Han'ın oğludur. Gençliği amcası Şeybânî Han'ın yanında geçti ve onunla seferlere katıldı. 1532 yılında Ebû Saîd'in vefatı üzerine Buhara'da tahta oturdu. Amansız bir şii düşmanı olan Ubeydullah Han Horasan üzerine altı sefer yaptıysa da Safevîler'in buradaki hâkimiyetine son veremedi, ancak Şîliğin Herat ve Belh'e girmesini önledi. 1535 yılında yaptığı seferde ağır bir yenilgiye uğradı ve 1539'da düzüntüden öldü. Ubeydullah Han Arapça ve Farsça'yı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilir, ayrıca tefsir, hadis, kıraat ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerle de meşgul olurdu. Hattat, nakkaş ve müzikşinastı. Nakşibendî tarikatına mensup olan Ubeydullah Han bilhassa din âlimlerine büyük önem verirdi. Ahmed Yesevî'ye derin bir bağlılığı vardı; Yesevî tarzındaki şiirleriyle hikmet geleneğini canlandırmıştır. Hece vezniyle ve dörtlükler halinde yazılan bu şiirlerde başarılı olduğu görülür. Divanındaki şiirlerin bir kısmı dinî-tasavvufî, bir kısmı ise din dışıdır. Özellikle din dışı şiirlerinde büyük bir başarı göstermiştir. Kul Ubeydî mahlasını kullandığı sûfiyâne şiirleri ise sade ve samimidir. Divan tarzındaki şiirlerinde de Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Divanında Arapça, Farsça şiirleriyle "Gayretnâme", "Sabrnâme", "Şevknâme" adlı mesnevileri ve "Salavâtnâme" adlı bir müseddesi yer almaktadır. Eserlerinin yazma nüshaları dünyanın çeşitli kü-

tüphanelerinde bulunmaktadır (bk. Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi Ktp., nr. 8931 [külliyat]; İÜ Ktp., TY, nr. 1988; TSMK, Enderun, nr. 2381; British Museum, Add., nr. 7907; Nuruosmaniye Ktp., nr. 4904) (aynca bk. UBEYDULLAH HAN).

XVI. yüzyıl Türk tarihinin önemli bir siması olan Bâbü'r zekâ, irade ve cesareti sayesinde Afganistan ve Hindistan'ın önemli bir bölümünü içine alan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Güzel sanatları seven ve sanatkârları himaye eden Bâbü'r'ün kendisi de değerli bir şair ve hattattı. Tarihî bakımdan olduğu kadar edebî bakımdan da büyük bir önem taşıyan *Vekâyi'* adını verdiği *Bâbü'r-nâme* Çağatay nesrinin bir şaheseri kabul edilebilir. Bâbü'r'ün bundan başka bir divanı ve birkaç küçük risâlesi daha vardır (bk. BÂBÜR; BÂBÜRNÂME).

Bâbü'r'ün ikinci oğlu ve Hümâyün Şah'ın üvey kardeşi olan Kâmrân Mirza 1509 yılında Kâbil'de doğdu. Büyük kardeşi Hümâyün'dan daha zeki ve sanatkâr olan Kâmrân aynı zamanda zalim ve ihtiraslı bir kimseydi. 1553'te Gohar kabilesinin reisi Sultan Âdem Han tarafından sıkıştırılması üzerine kaçarken yakalanıp Hümâyün'a gönderildi. Hümâyün onu öl-

Mihmânâme-i Buhârâ adlı eserin ilk sayfası (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3431)

dürtmeyip gözlerini oydurmakla yetindi. Emirlik davasından vazgeçen Kâmrân 1554'te karısı ile Mekke'ye gidip yerleşti. 1557'de orada vefat etti. Kâmrân Mirza, büyük ölçüde aşıkane unsurların hâkim olduğu şiirlerinde genellikle Kâmrân, bazan da Gazi mahlasını kullanmıştır. Bazı şiirlerinde dinî-tasavvufî ve hikemî unsurların yer aldığı görülür. Klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine vâkıf olmakla beraber şiirleri fazla bir değer taşımaz. Zamanın anlayışına uyarak divanında Türkçe şiirler yanında Farsça şiirlere de yer vermiştir. Biri Türkçe ve Farsça şiirlerini, diğeri yalnız Farsça şiirlerini ihtiva eden iki divanı mevcuttur. Birinci divanının bilinen iki nüshasından biri Bankipûr Şarkiyat Kütüphanesi'nde olup (nr. 105) diğeri bundan kopya edilen Kalkûta nüshasıdır. İki bölüm halindeki divanının birinci bölümü Ali Alparslan ve Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır ("Kâmrân Mirza'nın Divanı I", *TDED*, XXIII [1981], s. 37-137) (aynca bk. KÂMRÂN MİRZA).

Bayram Han, Karakoyunlu Türkmenleri'nden Baharlu kabilesinin reisi Ali Şeker (Şükr) Beg'in torunlarından. Babası Seyf Ali Beg'dir. Hemedan ve civarında yerleşen Karakoyunlular, Akkoyunlular zamanında buradan göç ettirilmiş ve Kandehar bölgesine yerleşmişlerdi. Bayram Han muhtemelen 1504 yılında Bedaşşan'da doğmuş, öğrenimini Bedaşşan ve Belh'te yapmıştır. Moğol yasalarına sıkı sıkıya bağlı olan Bayram Han ailesi itibarıyla Şîr idi. İyi bir öğrenim gördü; Farsça'yı şiir yazacak derecede iyi bildi. Bu sebeple divanında Çağatayca şiirlerin yanında Farsça şiirler de yer almaktadır. Şiirlerinde büyük ölçüde aşk ve şarap konularını işlemiştir. Nazım tekniğine ve inceliklerine vâkıf olan Bayram Han kuvvetli bir şair sayılabilir. Çeşitli yazma nüshaları bulunan divanı (bk. British Museum, Or., nr. 7510, 9337) ilk defa Denison Ross tarafından düzenlenerek yayımlanmıştır (*The Persian and Turki Divan of Bayram Khan*, Kalkûta 1910). Daha sonra mevcut nüshalar ve D. Ross yayını dikkate alınarak S. Hüsâmeddin Reşdî ve Muhammed Sâbir tarafından yeniden neşredilmiştir (*Divan of Bayram Khan*, Karachi 1971).

Klasik devrin devamının diğer önemli şair ve edipleri de şunlardır: Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Muhammed Ali b. Derviş Ali el-Buhârî'nin, Şeybânîler'den Köçkünçî Han devrinde (1510-1531) Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâ-*

me'sini Farsça'dan Çağatay Türkçesi'ne çevirdiği bilinmektedir. Abdülatif Sultan'ın kitabdârı olan Vâhidî-i Belhî, Taberî tarihini sultanın teklifiyle Çağatayca'ya tercüme etmiştir. Tercümede Arapça esas metni değil Ebû Ali el-Bel'âmî'nin Sâmanî Hükümdarı I. Mansûr b. Nûh için Farsça'ya çevirdiği metni esas almıştır. Abdullah b. Muhammed Navalla-hî ise Söyünc Hâce'nin vefatına kadar (931/1524-25) gelen *Zübdetü'l-âsar* adlı bir dünya tarihi kaleme almıştır.

Târîh-i Reşidî'nin müellifi olan Haydar Mirza, Farsça olarak kaleme aldığı eserini kendisi Çağatay Türkçesi'ne tercüme etmiştir. İki bölümden ibaret olan eser, Timurlular'ın kurucusu Tuğluk Timur'un tahta geçişinden (748/1347) başlayıp kendi zamanına kadar cereyan eden olayları konu edinmiştir. *Târîh-i Reşidî* Türkistan, İran ve Hint bölgelerinde çok okunan bir eserdir. Haydar Mirza'nın diğer bir eseri de 1533'te tamamladığı *Cehannâme* adlı mesnevisidir (ayrıca bk. HAYDAR MİRZA).

XVI. yüzyılın başlarında yaşayan Muhammed Kâtib (Neşâtî), I. Şah Tahmasb devrinde (1524-1576), Safevîler'in ceddî Şeyh Safiyyüddin İshak el-Hüseynî'nin menâkıbı olan *Şafvetü's-şafâ*² adlı eseri *Tezkiretü'l-evliyâ* adıyla Farsça'dan Çağatay Türkçesi'ne tercüme etmiştir. I. Şah Abbas'ın emirlerinden olan Muhammed Emânî 1538-1607 yılları arasında yaşamıştır. Emânî'nin Farsça-Çağatayca bir divanı mevcuttur. Divandaki ifadelerden hayatının büyük bir kısmını Herat'ta geçirdiği anlaşılmaktadır. Farsça şiirlerinin çoğu İmam Ali er-Rızâ'nın methi hakkındadır. Türkçe şiirlerinde Azerî Türkçesi tesiri görülür.

Afşar kabilesinden olan Sâdikî-i Kitâbdâr 1533 yılında doğmuştur. Gençliğinde birçok ülkeyi dolaşmış, Hemedan prensi kendisini sarayına almış, Şah İsmâil'in saray kütüphanesi memuriyetinde bulunmuştur. Şair, nâsir ve ressam olarak tanınmıştır. Biyografik eseri *Mecmau'l-havâs*, Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'i örnek alınarak yazılmış olup eserde yirmi sekiz Türk, 202 İranlı şaire yer verilmiştir. Verdiği bilgiler genellikle çok kısırdır.

5. Gerileme ve Çöküş Devri (XVII-XIX. yüzyıllar). XVII. yüzyıl Orta Asya Türkleri için sadece siyasî ve iktisadî bakımdan değil sosyal ve kültürel bakımdan da bir gerileme ve çöküş devri olmuştur. Bu devirde yazı dili ve devlet dili olarak Çağatayca İran'dan Çin sınırlarına kadar uzanan geniş sahada kullanılmışsa da özel-

likle XVIII. yüzyıldan sonra bu dile yazan hemen hiçbir büyük şair ve yazar çıkmamıştır. Bu dönemde de eski şair ve yazarları örnek alan bazı isimler bilinmekle beraber bunların hiçbir önemli bir varlık gösterememiştir. Bu yüzyılda kaleme alınan Farsça ve Çağatayca dinî, edebî ve tarihî eserler, kültür seviyesinin her alanda gerilediğini gösteren basit taklit ve tercümelere ibarettir.

Son devirde Buhara ve çevresinde Çağatay edebiyatının gittikçe gerilemesine karşılık Hıve ve Hokand çevrelerindeki siyasî gelişmelere paralel olarak oldukça canlı bir edebî faaliyet göze çarpar. Ancak Nevâî ve Fuzûlî'yi taklitten ileriye gidemeyen bu çalışmaların da pek başarılı olduğu söylenemez. XIX. yüzyıla gelinceye kadar Çağatayca, konuşma ve resmî yazı dili olarak çok geniş bir sahada kullanılmakla beraber edebiyatta hiçbir büyük şahsiyet yetiştirememiştir. Bunda, Orta Asya'daki siyasî ve iktisadî istikrarsızlık kadar bütünüyle Türk-İslâm medeniyetinin bu yüzyılda Batı medeniyeti karşısında içine düşmüş olduğu buhranın da rolü vardır. Dolayısıyla bu gerileme sadece Çağatay edebiyatında değil aynı tarihte Osmanlı, Azerî, hatta klasik İran edebiyatında da kendini gösterir.

Bu devirde yetişmiş, çoğu Yesevî taklidi şiirler yazan, zaman zaman aruz vezni de kullanan şairler arasında Mahdum Kuli, Şems Özkendî, Ubeydî, Fakîrî, Beyzâ, Bihbûdî, Şühûdî, Gedâ, Gazâlî, Tu-feylî, Râcî ve Hüveydâ sayılabilir. Hıve ve Hokand'da yetişen şairler arasında ise Ebûlgazi Bahadır Han'dan başlayarak Mevlânâ Yahyâ, Seyyid Muhammed Ahmed, Molla Niyaz Muhammed ile Nemengânî Fâzıl, Hâzık, Fazlî, Muhammed Emîn Endicânî, Hazîmî, Muhyî, Mukîmî ve Fîrkat gibi isimler zikredilebilir.

XX. yüzyılda, Orta Asya Türk edebiyatının Çağatay edebiyatı bölümünün yerini Özbek edebiyatına bıraktığı görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed-i Yesevî, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler* (haz. Kemal Eraslan), Ankara 1983, s. 26-29; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyîmü'l-mahabbe min şemâyîmî'l-fütüvve*, TSMK, Revan, nr. 808, vr. 55^b; a.mlf., *Nesâyîmü'l-mahabbe min şemâyîmî'l-fütüvve: Metin ve Dil Hususiyetleri* (haz. Kemal Eraslan, doktora tezi, 1969), İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, nr. 985; a.mlf., *Muhâkemetü'l-lugateyn* (trc. Refet İşıtman), Ankara 1941, s. 63-64, 97; a.mlf., *Mecâlisü'n-nefâis*, TSMK, Revan, nr. 808, vr. 659^b-693^a; Bâbü'r, *Vekâyi'* (Arat), I-II, tür.yer.; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (nşr. Desmassien), St. Petersburg 1871, s. 37; a.mlf., *Şecere-i Terâkime* (nşr. Kononov), Moskova 1958, s. 6; V. Pertsch, *Verzeichniss der türkischen Handschriften der*

ÇAĞATAY EDEBİYATI

Königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin 1889, s. 376 [Springer 1650]; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1926), İstanbul 1981, s. 272-284; a.m.f., "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 270-323; Blochet, *Catalogue*, II, 246; *Suppl.*, nr. 1365; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1964, II, 205-235; a.m.f., "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", *TDED*, II/3-4 (1948), s. 141-154; N. M. Mallaev, *Uzbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent 1965, s. 325; Ağah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevâî*, Ankara 1965, I, 29-47; IV (1968), s. 72-75, 80, 82; J. Eckmann, *Chagatay Manual*, The Hague 1966; a.m.f., *Çağatay El Kitabı* (trc. Günay Karaağaç), İstanbul 1988; a.m.f., "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY Belleten* (1958), s. 115-126; a.m.f., "Çağatayca'da Yardımcı Cümleler", a.e. (1959), s. 27-58; a.m.f., "Küçük Çağatay Grameri", *TDED*, X (1960), s. 41; a.m.f., "Çağatay Dili Örnekleri: II, Gedâî Divanından Örnekler", a.e., X (1960), s. 65; a.m.f., "Çağatayca'da İsim-Fiiller", *TDAY Belleten* (1962), Ankara 1963, s. 51-60; a.m.f., "Çağatay Dili Örnekleri: III, Sekkakî Divanından Parçalar", *TDED*, XII (1963), s. 157-174; a.m.f., "Die Tschaghataische Literatur", *Ph.77*, II, 1-10, 304-308, 317-321, 323-329, 353-360, 362-365, 370-376; a.m.f., "Çağatay Dili Örnekleri", *TDED*, XIII (1965), s. 43-74; a.m.f., "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Ryland Nüshası)", *TDAY Belleten* (1967), Ankara 1968, s. 51-69; a.m.f., "Sadî Gülistanının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi", a.e. (1968), Ankara 1969, s. 17-29; Abdülkadir İnan, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihiine Dair Düşünceler", *TTK Belleten*, İstanbul 1946, s. 531-544; a.m.f., "Şeybanlı Özbekler Çağınaya Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY Belleten* (1962), Ankara 1963, s. 61-63; Halide Dolu, "Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar", *TDED*, IV/4 (1952), s. 419-445; a.m.f., "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi", a.e., V (1954), s. 51-58; A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu, Ali Şir Nevâî" (trc. Rasime Ugun), *TDAY Belleten* (1954), s. 59-96; Tourkhan Gandjei, "Muhabetnâme di Hârezmi", *Estratto dagli Annali, dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, nuova serie: VI-VII, Roma 1958, s. 131-166; Zeynep Korkmaz, "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yusuf ve Zuleyhâ Mesnevisinin Tamınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", *Türkoloji Dergisi*, III/1, Ankara 1968, s. 7-48; Kemal Eraslan, "Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risalesi", *TM*, XVI (1971), s. 89-110; a.m.f. — Ali Aparslan, "Kâmrân Mirza'nın Divanı I", *TDED*, XXIII (1981), s. 37-137; a.m.f., "Çağatay Şairi Atayı'nın Gazelleri", *TDAY Belleten* 1987 (1992), s. 113-164; a.m.f., "Şibânî Han'ın Bahrü'l-hüdâ Adlı Eseri", *TKA*, XXVIII/1-2 (1992), s. 103-177; Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri: III, Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", a.e., XX (1972), s. 167-176; *TA*, XI, 323-327; A. Zeki Velidi Togan, "Ali Şir", *İA*, I, 349-357; H. Beveridge, "Hüseyin Mirza", a.e., V/1, s. 645-646; a.m.f., "Kâmrân Mirzâ", a.e., VI, 147; L. Bouvat, "Şahruh Mirzâ", a.e., XI, 286-288; a.m.f., "Şeybânî Han", a.e., XI, 454-456; *TDEA*, II, 100-104; Günay Kut, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, II, 449-453; Enver Konukçu — Ömer Faruk Akün, "Bâbü", *DİA*, IV, 395-400; Ömer Faruk Akün, "Bâbü'nâme", a.e., IV, 404-408.

KEMAL ERASLAN

ÇAĞATAY HAN

(ö. 639/1241)

Çağatay Hanlığı'nın kurucusu
ve ilk hükümdarı
(1227-1241).

Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan doğan ikinci oğludur. Çocukluk yılları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Ancak yetişmesinde, Cengiz Han'ın çoğunluğunu Uygur Türkleri'nin oluşturduğu müşavirlerinin önemli rol oynadığı muhakkaktır. Cengiz Han, çocuklarının müstakbel birer hükümdar olarak yetişmeleri için her birine kabiliyetlerine göre vazife ve sorumluluklar dağıtmıştı. Büyük oğlu Cuci'ye avcibaşılığı, Ögedey'e vergilerin tanzimini, Tuluy'a askerî işleri, Çağatay'a da yasayı düzenleme ve uygulama görevini vermişti. Nitekim Çağatay, daha babasının sağlığında millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet hususunda en yüksek yetkiye sahip kişi olmuş ve hayatı boyunca da yasaya bağlı kalmıştır. Cengiz Han oğlu Çağatay için "dik kafalı ve ketum tabiatlı" ifadesini kullanmış, velihaht tayini sırasında da, "Her kim bilgiyi, yasayı, siyaseti, celâdeti, âyin ve töreye riayeti severse Çağatay'a tâbi olsun" demek suretiyle onun Moğol geleneklerinden tâviz vermeyen bir mizaca sahip olduğunu belirtmiştir.

Çağatay'ın babası ve diğer üç kardeşiyle birlikte katılmış olduğu Batı seferinde esas hedef Hârizmşahlar Devleti idi. Ancak Moğol kuvvetleri Hindistan, Azerbaycan ve Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara kadar ilerlediler. Otrar şehrinin alınmasından sonra Cuci Cend ve Barçınlıkent üzerine, Çağatay ve Ögedey ise Semerkant üzerine yürüdüler. Ancak Hârizmşahlar Devleti'nin merkezi Ürgenç'in kuşatılmasına yine bu üç kardeş birlikte katıldı. Kuşatmanın uzaması üzerine Çağatay ağabeyi Cuci'yi başarısızlıkla itham edince Cengiz Han'ın müdahalesinden sonra Cuci ve Çağatay küçük kardeşleri Ögedey'in emrine verildi. Cengiz Han'ın bu davranışıyla iki büyük oğlunu cezalandırmak istediği anlaşılmaktadır. Ürgenç şehri 1221 yılının Nisan ayında zaptedildi, daha sonra da Bamyan şehri kuşatıldı ve alındı. Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamakla görevlendirilen Çağatay ise 1221 yılı kış mevsimini Hindistan'da geçirdi. 1222'de Mâverâünnehir'e dönerken Ceyhun nehri üzerindeki yüzer köprüyü yeniden yaptırdığı gibi yöreyi âsilerden temizleye-

rek ticarî hayatın da canlanmasını sağladı. Cengiz Han, son olarak Çin'deki Tangut Devleti'ne karşı sefere çıktığı zaman Çağatay'ı Moğolistan'daki kuvvetlerin başında kumandan olarak bırakmıştı.

Çağatay'ın Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra askerî faaliyetlere katıldığına dair bir kayıt yoktur. Ancak babası üçüncü oğlu Ögedey'i velihaht tayin etmiş olmakla beraber Cengiz Han'ın hayatta kalan en büyük oğlu olmasından dolayı -Cuci babasından önce ölmüştü- büyük bir itibara sahip bulunuyordu. Cengiz Han ve halefleri, Orta Asya'daki Türk devletleri tarafından konulmuş ve uygulanmış olan geleneklere umumiyetle bağlı kalmışlardır. 1229'da toplanan kurtayda Cengiz Han'ın kardeşi Odtigin ve oğlu Çağatay velihaht Ögedey'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ögedey'in büyük kağan olmasına rağmen yasanın uygulanması söz konusu olduğu zaman ve özellikle et, süt vergileri, malzeme ve pırınç depoları ile yaylak ve kışlakların bakımı, su kuyularının kazılması, bilhassa posta teşkilâtı hakkındaki uygulamalarda son söz Çağatay'ın idi. Bundan dolayı Çağatay'ın bazan büyük Kağan Ögedey'in yanında, bazan da Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede oturduğu bilinmektedir.

Orta Asya Türk devletlerinde görülen yaylak-kışlak geleneğine uygun olarak Çağatay'ın da yaylak-kışlak olmak üzere oturduğu merkezleri vardı. Cengiz Han yerleşik halka ve atlı-göçebe hayatı sürdüren toplumlara karşı farklı bir idare sistemi uygulamıştı. Öyle ki yerleşik halk kendi göçebe devletinin ebedî eserleri gözüyle bakıyordu. Bu sebeple olmalıdır ki Çin, Türkistan ve İran'daki bazı şehirlerin yönetimini doğrudan büyük hana karşı sorumlu sivil valilere bırakmıştı. Nitekim Çağatay'a ait topraklar üzerinde bulunan Buhara, Semerkant, Kâşgar, Hucend ve Fergana şehirleri bu statüye tâbi idiler.

Cengiz Han sağlığında Moğol veraset geleneğine uygun olarak ülkesini oğulları arasında taksim etmişti. Bu taksimde Çağatay'ın hissesine düşen topraklar, doğuda Uygur ülkesinden batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar olan bölgelerdi. Ancak Çağatay Han bu topraklar üzerinde merkezî bir devlet kuramamış, ölümünden yirmi yıl sonra Algu Han tarafından müstakil Çağatay Hanlığı kurulmuştur. Çağatay'ın hissesine düşen topraklar üzerinde bulunan yerli sülâleler varlıklarını devam ettirmişler, başta